

פזמון 'שעה נאסר' לי"ז בתמוז

לי"ז בתמוז נתחברו פזמונים (או 'סליחות') שונים ומגוונים, אולם הפזמון הנפוץ ביותר הינו ללא ספק 'שעה נאסר', שנאמר הן על ידי כל קהילות אשכנז והן ע"י כל קהילות ספרד [ומספרד הועבר במאה הי"ז לסידורי בני תימן הן שאמי הן בלדי], והוא הפזמון היחיד בסליחות לי"ז בתמוז המשותף לקהילות ספרד ואשכנז. וכן נאמר פזמון זה בעבר בקהילות ארגוניה רומניא צפ"א פרובנס מצרים ופאס¹.
והנה השוואה קלה של הנוסחאות הספרדיות כיום מול האשכנזיות מגלה הבדלים רבים ביניהם, והמעייין תוהה לעצמו מהו הנוסח היותר מקורי, והרי השוואה מלאה:

נוסח אשכנז ופולין	נוסח הספרדים				
שְׁעָה נֶאֱסַר. אֲשֶׁר נִמְסַר. בְּיַד בָּבֶל וְגַם שְׁעִיר. לֵךְ יְהִמָּה זֶה כְּמָה וַיִּתְחַנֵּן כִּכֵּן צָעִיר. <div>מאוצר החכמה</div> <div>13758</div> יּוֹם גָּבַר הָאוֹיֵב וַתִּבְקַע הָעִיר:	שְׁעָה נֶאֱסַר, אֲשֶׁר נִמְסַר, בְּיַד בָּבֶל וְשֶׁר הָעִיר. לֵךְ יְהִמָּה, זֶה כְּמָה, וַיִּתְחַנֵּן כִּכֵּן צָעִיר. מוֹלֵךְ צוּר, בָּלֵב עֲצוּר, הִמִּית מַעְיו יִסְעִיר. יּוֹם גָּבַר הָאוֹיֵב וַתִּבְקַע הָעִיר:				
לְזֹאת אֶכֶף. וְאֶסְפּוֹק כֶּף. בְּיוֹם חֲמֵשׁ פְּזוּרֵנִי.	לְזֹאת אֶכֶף, וְאֶסְפֹּק כֶּף, בְּיוֹם חֲמֵשׁ קָרְאוּנִי:				
<table> <tr> <th>אשכנז</th><th>פולין²</th></tr> <tr> <td>וְעַל רֶגֶל הָעֶגְל הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי. וְגַם הַשְּׁמִיד, הַתְּמִיד, וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי וְלִכְדֹּ צֹר הַמִּבְצָר וּבְסוּגָר הִבִּיאֲנִי וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כָּלִיל וְהַמְנַחָה הוֹנַחָה וְדָתְךָ צֹר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:</td><td>וְעַל רֶגֶל הָעֶגְל הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי. וְגַם הַשְּׁמִיד הַתְּמִיד וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי וְלִכְדֹּ צֹר הַמִּבְצָר וּבְסוּגָר הִבִּיאֲנִי וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כָּלִיל וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי. וְהַמְנַחָה הוֹנַחָה וְדָתְךָ צֹר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:</td></tr> </table>	אשכנז	פולין ²	וְעַל רֶגֶל הָעֶגְל הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי. וְגַם הַשְּׁמִיד, הַתְּמִיד, וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי וְלִכְדֹּ צֹר הַמִּבְצָר וּבְסוּגָר הִבִּיאֲנִי וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כָּלִיל וְהַמְנַחָה הוֹנַחָה וְדָתְךָ צֹר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:	וְעַל רֶגֶל הָעֶגְל הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי. וְגַם הַשְּׁמִיד הַתְּמִיד וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי וְלִכְדֹּ צֹר הַמִּבְצָר וּבְסוּגָר הִבִּיאֲנִי וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כָּלִיל וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי. וְהַמְנַחָה הוֹנַחָה וְדָתְךָ צֹר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:	<div>מאוצר החכמה</div> <div>13758</div> וְעַל רֶגֶל, הָעֶגְל, הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי: וְלִכְדֹּ זֶר, הַמִּבְצָר, וּבְמִסְגָּר הִבִּיאֲנִי: <div>מאוצר החכמה</div> <div>13758</div> וְגַם הַשְּׁמִיד, הַתְּמִיד, וּמַעֲשׂוֹתוֹ כָּלֵאֲנִי: וְהוֹשֵׁם אֱלִיל, בְּהִיכַל כָּלִיל. וְדָתְךָ זֶר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:
אשכנז	פולין ²				
וְעַל רֶגֶל הָעֶגְל הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי. וְגַם הַשְּׁמִיד, הַתְּמִיד, וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי וְלִכְדֹּ צֹר הַמִּבְצָר וּבְסוּגָר הִבִּיאֲנִי וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כָּלִיל וְהַמְנַחָה הוֹנַחָה וְדָתְךָ צֹר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:	וְעַל רֶגֶל הָעֶגְל הַלּוּחוֹת יִצְאוּנִי. וְגַם הַשְּׁמִיד הַתְּמִיד וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי וְלִכְדֹּ צֹר הַמִּבְצָר וּבְסוּגָר הִבִּיאֲנִי וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כָּלִיל וּמַעֲצָתוֹ כָּלֵאֲנִי. וְהַמְנַחָה הוֹנַחָה וְדָתְךָ צֹר בָּאֵשׁ הַבְּעִיר:				

1 בדקתי באיטליה אר"צ ופרס, ואין שם פזמון זה.

נוסח אשכנז ופולין	נוסח הספרדים
מ'אד אַתחל וְאַתחלחל בְּיוֹם שְׂדֵי דְחַפְנִי. וְהַשְׁפִּיפֹן מִצָּפוֹן כְּשִׁבּוֹלֹת שְׁטַפְנִי. מְאוּר חֲשֶׁךְ וְגַם שֶׁשֶׁךְ כְּמוֹ כְּדוּר צָנַפְנִי. וְהַצִּיד שָׁלַח יָד וְהַצִּפִּיר וְהַשְׁעִיר. הוֹד לְבִי וּמִשְׁגָּבִי הִלְעַד אֶפֶן יַעֲשֶׂן. הֵלֵא תִרְאֶה עִם נִלְאָה אֲשֶׁר הִשְׁחַר כְּמוֹ כְּבִשָּׁן. גְּדוֹר פְּרָצִי בְּכֵן פְּרָצִי. וּמַחְדָּק לְקוּט שׁוֹשָׁן. בְּנֵה בֵּית זָבוּל לְהָשִׁיב גָּבוּל. הַכְרַמֶּל וְהַבִּשָּׁן. וַעֲיֵן פֶּקַח וְנֶקֶם קַח מֵאֶצֶר וּמִדִּישָׁן. שְׁפוּט אֱלֹם וְאֵז יִשְׁלַם הַמִּבְעָה וְהַמִּבְעִיר. יוֹם גָּבַר הָאוֹיֵב וְתִבְקַע הָעִיר:	מ'אד אַתחל, וְאַתחלחל, בְּיוֹם שְׂדֵי חֲשַׁפְנִי: וְהַשְׁפִּיפֹן, מִצָּפוֹן, כְּשִׁבּוֹלֹת שְׁטַפְנִי: וְנִהַג שְׂבִי, אֶרֶץ צָבִי, וְגַם כְּדוּר צָנַפְנִי: יוֹם חֲשֶׁךְ, מְאוּר שֶׁשֶׁךְ, לִיד פֶּרֶס דְחַפְנִי: אֶכְלָנִי, הִמְמָנִי, וְקִינָה עָלִי זֹאת אֶעִיר: הִלְעַד בִּי, מִשְׁגָּבִי, הִלְעַד אֶפֶן יַעֲשֶׂן: גְּדוֹר פְּרָצִי, בְּכֵן פְּרָצִי, וּמַחְדָּק לְקוּט שׁוֹשָׁן. עֵין פֶּקַח, תְּפִלְתִּי קַח, כְּמוֹ חֶלֶב הַמִּדְשָׁן. בְּנֵה בֵּית זָבוּל, וְהַשֵּׁב גָּבוּל, הַכְרַמֶּל וְהַבִּשָּׁן: שְׁפֹט אֱלֹם, וְאֵז יִשְׁלַם, הַמִּבְעָה וְהַמִּבְעִיר:

פירוט עדי הנוסח

להלן אציע שחזור של נוסח הפזמון, לצורך כך השתמשתי בנוסחי שבע עדות שונות ובכל אחת מהן בדקתי כמה עדי נוסח כאשר השיגה ידי:

קהילות אשכנז - הסדורים הנפוצים כיום, ומחזור נירנברג [השייך למנהג אוסטרייך-פולין] משנת צ"א³.

ספרדים - השתמשתי בשלשה דפוסים ושני כתבי יד: הדפוסים הנפוצים כיום שעברו הרבה צנזורה, ומשם לבני תימן; דפו"ר [=הדפוס שממנו משתלשלים כל הדפוסים שבידנו היום] ונציא רפ"ד דף ריא, עמ' 168 בסריקת הספריה הלאומית בירושלים; דפוס קדום נאפולי ר"נ עמ' 70; כת"י ספרדי מהמאה י"ד-ט"ו בהמ"ל 4674 סה"ל 25577 וגם 21660; כת"י של אוסף פיוטים ספרדי לתעניות ושבתות מיוחדות פרמה די רוססי 1192, ישנו באוצר החכמה; קטע גניזה T-S NS 199.151 הכתוב בכתיבה ספרדית ומכיל גם הפזמון 'אלהי ישועתינו שעה שועתינו' שלפי רשימת דודיון ב'אוצר השירה והפיוט' ח"א עמ' 204 נמצא רק בספרד, וכן נמצא בו 'מזמור לאסף אלקים באו גויים' הנהוג בספרד ב"ז בתמוז. ובאמת כל הנוסח שלו מתאים לספרד ובפרט 'הלעד בי משגבי' הייחודי לספרד ונראה כשיבוש, וכן 'והושת אליל' בת' כמו כת"י הספרדים [ורק בסדר המשפטים "בנה בית זבול" ו"גדור פרצי" שונה מספרד].

ארגוניה - סדור ארגוניה מאה 14-15 מקוטלג בטעות כקטלוגיה, פרמא 1738 ס' 12964 עמ' 239-240, (וכל שאר פזמוני הספרדים ל"ז בתמוז אין שם, עובדה המוכיחה שזו מסורת נוסח

2 וראה הע' 42.

3 כרך ב עמ' 6, עמ' 168 במיספור כתב היד.

אחרת וכן מוכח מהרבה שינויים בגוף הנוסח).

קהילות רומניא [= ביזנטיון, כלומר יון ותורכיה] – דפוס קושטא ר"ע עמ' 326; מחזור מנהג רומניא [לפי קיטלוגו של ידידי הבה"ח אברהם לוי] לשבעות י"ז בתמוז ות"ב כת"י בהמ"ל 4747 ס' 25648 משנת ק"ס דף 9ב; סדור מנהג קורפו-אפוליה, כת"י פריס 606, מן המאה הי"ד, דף 32, שם מופיע הפיוט בסליחות לעשרה בטבת! [ולא הרגישו שהפיוט עוסק בחמשת הדברים שארעו ב"ז בתמוז!], דומה בנוסחו לרומניא⁴, כשיש הבדל ביניהם ציינתי רומניא דפוס לעומת רומניא פריס ורומניא בהמ"ל.

קהילות צפ"א הקדומות⁵ – כת"י פרמה 1741, ס' 12968, עמ' 160 בערך. לא מנוקד; קטע גניזה MS heb. f.56-87 1v לפי נוסחו בפזמון דידן משתייך הוא למנהג צפון אפריקה⁶ אך בשאר הפזמונים ל"ז בתמוז שם אינו קשור לכת"י פרמה הנ"ל. מסתיים במילים "ומחדק לקוט" (כולל) ללא ניקוד [ואין בו כלל הקטע "מאד אתחל" כי בנוסח צפ"א הוא אחר הקטע "משוש לבי" הקטוע כאן].

מצרים – מתוך קטע הגניזה: JTS ENA 497.10⁷ עד "וגם כדור צנפני" (כולל). כתיבה מזרחית לא מנוקד, כמה נוסחאות ייחודיות עיין הע' 21 56.

פאס – מחזור מנהג פאס לונדון 1042 (דף 17 בסריקה שלהם), כמעט כנוסח ספרד, ויובא להלן רק במקומות שסוטה מנוסח ספרד.

ב'אוצר השירה והפיוט' של דוידזון ח"ג עמ' 501 מצוין שהפיוט מופיע גם בסדור בני קלא שבפרובנס ואינו ביד.

על הפזמון מחברו ומבנהו

שם המחבר: רבי שלמה בן גבירול⁸, וחתם שמו שלמה בראשי החרוזים ב' פעמים, פעם אחת באקרוסטיכון של כל שורה בבית הראשון, ופעם שניה באקרוסטיכון של כל ראשי הבתים. ועיין להלן שבשניהם יש חילופי גירסאות.

מבנה הפזמון: ארבעה בתים שכל אחד מתחרז לעצמו, ואחרי כל בית ובית יש השורה [טור חוזר, רַפְרִין בלעז] "יום גבר האויב ותבקע העיר"⁹, ולכך פיוט דידן מכונה 'פזמון' ברוב עדי הנוסח, כי בספרד וצרפת 'פזמון' הוא כינוי לפיוט בעל מחרוזות שיש בו טור חוזר שנאמר לאחר כל מחרוזת, ובאשכנז מיוחד כיוני זה ל'סליחה' בעלת המבנה הנזכר.

4 רק בשניהם 'לך הומה זה כמה' וכן 'גדור פרץ בכן פרץ'.

5 על מנהג קהילות אלו, ושייכות כת"י פרמה הנזכר אליהם, הארכתי במקום אחר.

6 בשניהם הקטע הרביעי לאחר השני, וכן בשניהם "והמית לבו יסעיר".

7 תודה למפעל השירה ע"ש פליישר ששלחו לי רשימת קטעי הגניזה של פיוט זה, ותודה מיוחדת לפרו' שולמית אליצור שעזרה בעניין. ברשימתם הופיעה גם כ"י אדלר 4027/9 ואינו סרוק בפרוייקט פרידברג כנראה משום שסוברים שאין מקורו בגניזה, ולכן לא התאפשר לי להשתמש בו.

8 עיין הע' 10.

9 מלבד הבית האחרון שלפי חלק מן הנוסחאות מסיים רק בשורת נחמה "שִׁפּוֹט אֶלֶם, וְאֵז יִשְׁלֵם, הַמִּבְעָה וְהַמִּבְעִיר".

בבית הראשון יש ג' שורות, בשני ושלישי ד' שורות, וברביעי ה' שורות. כל הבתים מסיימים בחרוז משותף, ובנוסף יש בכל שורה חרוז פנימי וסומן כאן בקו אלכסוני. משקל הפזמון: יתד ושני תנועות יתד ושני תנועות בכל צלע, אולם הרבה פעמים הניח הפייטן ג' הברות במקום יתד ושני תנועות, דהיינו תנועה במקום יתד, וכן להיפך יתד ושני תנועות במקום ג' הברות. והערתי על כולם במקומם. [תיקנתי קצת חטפים לשואים בשתיקה ע"פ המשקל כגון "נָאֶסֶר" יְהִמָּה].

מהדורות קודמות: פזמון זה כבר נדפס בספר 'שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול' עמ' 222. אך רק ע"פ קצת נוסחאות [ספרד אשכנז ורומניא דפוס], ועוד שנתנו חשיבות מופרזת לנוסחאות רומניא הנדפס, ואני הראיתי כאן שכמה פעמים אפילו בכתבי יד של מנהג רומניא הנוסח כשאר קהילות. ועוד שהדפיסו הנוסח הנראה בעיניהם ללא ציון כלל כל חילופי הנוסחאות ומקורותיהם.

הנוסח שקבעתי כאן: הוא בדרך כלל ע"פ רוב המקורות, וכפי שצוין בפירוט בכל מקום, ובמקומות בודדים ע"פ שיקולים אחרים שנפרטו בהערות. הדגשתי השינויים שבין הנוסח שנקבע כאן לנוסחים הנפוצים היום אצל האשכנזים או אצל הספרדים.

במקומות מסוימים הוספתי ביאורים נצרכים. ראה הערות: 29 37 44 56 70 83 88.

סליחה לי"ז בתמוז למ'ורינו שלמה הקטן זצ"ל¹⁰.

שְׁעָה נֶאֱסֶר¹¹ / אֲשֶׁר נִמְסַר / בְּיַד בָּבֶל וְגַם שְׁעִיר¹².
לֵךְ יְהִמָּה¹³ / זֶה פָּמָה / וַיִּתְחַנֵּן¹⁵ בְּבֶן צָעִיר.
[מוֹלָךְ¹⁶ צוּר / בָּלַב עֲצוּר¹⁷ / הִמָּית¹⁸ מֵ-עִיר¹⁹ יִסְעִיר²⁰] : יוֹם²² גָּבַר הָאוֹיֵב וַתִּפֹּקֶעַ²⁴ הָעִיר:

- 10 כך הכותרת בצפ"א גניזה. ברומניא דפוס הכותרת 'תחננו לר' שלמה הקטן' וכך מכונה ר' שלמה בן גבירול בתחכמוני שער יח. ובבית אוצר הספרות, ד, קרקא תרנב, עמ' 102.
- 11 בסדור הספרדי 'איש מצליח' הגיזה "לנאסר" כמתבקש ע"פ דקדוק לשון המקרא [וגם בלשון התפילה נוהג כלל זה כאשר הוכחתי בחצי גיבורים ט עמ' תתקסד], אך כידוע הפייטנים לשון אחרת להם, וגם זה קצת מקלקל המשקל.
- 12 וְגַם שְׁעִיר] בספרד המאוחר צונזר וְשֶׁר הָעִיר, ובתימן עדיין מובא הנוסח הישן כ"ס"א' [והגר"י פתיא הגיה מסברתו "ואיש שעיר", הובא בסדור הספרדי 'איש מצליח', וע"ש שהביאו את נוסח "וגם שעיר" בשם נוסח אשכנז ושיבחוהו כי לא מצאנו "שר העיר" ככינוי לשר גוי עיי"ש, אך כאמור לעיל גם בדפוסים הראשונים והכת"י של הספרדים כתוב כן]. בצפ"א במקום "וגם שעיר" "מסעיר".
- 13 יְהִמָּה] "הומה" בלשון הווה רומניא (גם בשני הכת"י), וכן בסמוך ברומניא דפוס. ובצפ"א ספרד ארגוניה מצרים ואשכנז כלמעלה.
- 14 תנועה במקום יתד.
- 15 וַיִּתְחַנֵּן] ומתחנן בלשון הווה רומניא דפוס בלבד, וכן לעיל בסמוך.
- 16 מוֹלָךְ] כ"ה ספרד צפ"א וכן ברומניא כת"י בהמ"ל [באשכנז חסר כל המשפט ובארגוניה נ"א בכל המשפט]. ברומניא דפוס "למוֹלָךְ" [ברומניא כת"י פריס חסר המשפט וכדלהלן], והמשקל נוטה יותר לרומניא דפוס אך כבר ראינו שבפיוט שלנו אין כל כך הקפדה על המשקל וכנראה רומניא דפוס תיקנו בגלל המשקל. ה' השניה בשוא נח אף שהוא אחרי תנועה גדולה כהרבה קדמונים, ואפשר שיש לנקד "לְ]מוֹלָךְ" כלשון חכמים.

לְזֹאת אֶפֶף / וְאֶסְפּוֹק²⁶ כֶּף / בְּיוֹם²⁷ חֲמִשׁ קְרָאוּנִי²⁹.
 וְעַל³⁰ רָגֶל / הָעֵגֶל³¹ / הַלּוּחוֹת³² יִצְאוּנִי.
 וְלִכְדֹּ צֹר³³, הַמְבַצֵּר [נ"א: עיר מבצר]³⁴, וּבְמִסְגָּר³⁵ הִבְיָאֵנִי³⁶
 וְגַם הַשְׁמִיד /, הַתְּמִיד /, וּמַעֲשֹׂתוֹ³⁷ כִּלְאֵנִי³⁸.

- 17 מוֹלֵךְ צוֹר /, בָּלֵב עֲצוֹר] בפאס הפוך "בלב עצור מולך צור".
- 18 ה' בתנועה במקום יתד. ובשני הכת"י הספרדיים [ובספרד גניזה קרוע קצת] ובצפ"א גניזה "והמית" לתקן המשקל.
- 19 ע' בתנועה במקום יתד. בצפ"א "לכו" במקום "מעיו". ברומניא כת"י בהמ"ל "קנים והגא" במקום "המית מעיו".
- 20 בכת"י ספרדי בהמ"ל וגניזה וכן ברומניא בהמ"ל "יפער" במקום "יסעיר" וט"ס. בפאס הוגה "בתחנן פיהו יפער" במקום "המית מ-עיו יסעיר".
- 21 מוֹלֵךְ צוֹר, בָּלֵב עֲצוֹר, הִמְנֵת מַעְיֹ יִסְעִיר] כ"ה בספרד צפ"א ורומניא דפוס ובהמ"ל. ואילו באשכנז וכן ברומניא כת"י פריס חסר כל המשפט. בארגוניה במקומו: "מצפון השפיפון קינות לבי הסעיר". במצרים במקומו "מוגרת ונוגרת וחמתו בי העיר".
- 22 בגליון פאס נוסף לפני "ומקונן מר בכל משמר".
- 23 [ום] "וגם" צפ"א והוא יותר נח ע"פ המשקל אך שכיח בשיר זה תנועה במקום יתד.
- 24 ה' והק' בתנועה במקום יתד.
- 25 בפאס נכתב "יד?" והוגה כלפנינו. בצפ"א גניזה "לך".
- 26 וְאֶסְפּוֹק] ואכה צפ"א, "ואפרוש" צפ"א גניזה וכן בתימן בשם "ס"א", אך הוא מגומגם מצד העניין ודוק.
- 27 אֶפֶף / וְאֶסְפּוֹק כֶּף /] באשכנז נירנברג "אתחל ואתחלחל" וזה לקוח מהבית השני ועיין נוסחו שם הע' 50.
- 28 ברומניא כת"י פריס "ליום".
- 29 חֲמִשׁ קְרָאוּנִי] אשכנז "חמש פִּזְרוּנִי" [וכן נוקד באשכנז נירנברג, אלא ששם ה' בשורוק ולא בחולם] והמשקל נוטה יותר לנוסח ספרד ארגוניה רומניא מצרים וצפ"א, וגם כך הנוסח מובן ופשוט יותר שהרי מתחיל ומונה חמשת הפורעניות שקראו ב"ז בתמוז.
- 30 וְעַל³⁰ כ"ה באשכנז [אשכנז נירנברג "על"] ספרד ארגוניה מצרים וצפ"א [ובצפ"א גניזה "על"], ורק ברומניא דפוס עָלִי. אך בשני הכת"י של רומניא כשאר עדות, ומבחינת המשקל שניהם נכונים אך מבחינת התחביר ה' קצת תמוהה שהרי כאן מתחיל למנות החמשה דברים, ומ"מ ברור שהעיקר כרוב מוחלט של הנוסחאות, ודלא כנדפס בספר שירי שלמה בן גבירול.
- 31 ה' בתנועה במקום יתד.
- 32 ה' בתנועה במקום יתד.
- 33 צר] כן בכל המנהגים וכן בספרד בדפו"י וכת"י וכן מוכיח החרוז, בספרד המאוחר צונזר כל "צר" ל"זר" ולעיתים ל"רשע" כגון יום דמה רשע להכניע' בתחילת הסליחות ל"ז בתמוז, וצ"ע מדוע היה לצנינים ביטוי זה בעיני המצנזרים. [בסדר הספרדי 'איש מצליח' הרגישו בזה רק כאן מפני החרוז וכתבו "צר" בסוגריים].
- 34 הַמְבַצֵּר] ספרד [מלבד ספרד גניזה] וצפ"א פרמה ורומניא דפוס ופריס. עיר מבצר] אשכנז וארגוניה ומצרים ורומניא בהמ"ל וספרד גניזה וצפ"א גניזה.
- 35 וּבְמִסְגָּר] כ"ה בספרד רומניא וארגוניה. "ובסוגר" צפ"א אשכנז ומצרים.
- 36 באשכנז משפט זה אחרי המשפט הבא.
- 37 וּמַעֲשֹׂתוֹ] "ומעצתו" אשכנז, ואינו מובן שהרי הכוונה שהאויב מנה מישראל לעשות ולהקריב את קרבן התמיד, ושיבוש שמיעה הוא כי האות צ' במבטאה הקדום דומה לאותיות ס' וש' שמאלית [אמנם אין להוכיח מכאן את מבטא האות צ' באשכנז הקדומה כי בסיכום הוכחתי שהפיוט הגיע לאשכנז עם שיבוש זה ולא נוצר שיבוש זה באשכנז].
- 38 בספרד כת"י פרמה "כלאוני", וכן בפאס ובצפ"א גניזה.

וְהוֹשֵׁם³⁹ אֱלִיל⁴⁰ / בְּהִיכַל כְּלִיל⁴¹ / (וְהַמְנָחָה / הוֹנָחָה⁴³ /) וְדָתָךְ⁴⁵ צָר⁴⁶ 47 בָּאֵשׁ הַבְּעִיר: יוֹם
 גִּבֹר הָאוֹיֵב וְתִבְקַע הָעִיר:
 מָאֵד⁴⁸ אֶתְחַל⁴⁹ / וְאֶתְחַלְחַל⁵⁰ / בְּיוֹם שְׂדֵי⁵¹ חֲשָׁפִי⁵².
 וְהִשְׁפִּיפוֹן⁵³ / מִצָּפוֹן⁵⁴ / כְּשִׁבּוֹלֶת שְׁטַפְנִי⁵⁵.
 וְנִהַג⁵⁶ שְׂבִי⁵⁷, אֶרֶץ⁵⁸ צָבִי, וְגַם⁵⁹ בְּדוֹר צָנַפְנִי⁶⁰

- 39 בשלושת הכת"י הספרדיים [וכן בפאס] וברומניא כת"י פריס "והושת" והוא גם לשון שימה כמו "שיתו לבכם לחילה". ברומניא בהמ"ל "והושב".
- 40 יתד במקום תנועה.
- 41 יתד במקום תנועה, ובספרד ניקדו האות כ' בקמ"ץ והמשקל מוכיח כאשכנו וספרד. ברומניא בהמ"ל "מקום כליל".
- 42 באשכנו נירנברג ובחלק מסידורי אשכנו היום [וכמדומה שזה נוסח פולין, ולמעלה אשכנו] במקום "ולכד צר" - בהיכל כליל: "וגם השמיד התמיד ובסוגר הביאני".
- וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כְּלִיל וּמַעְצָתוֹ קְלָאֲנִי.
 וזה שונה משאר אשכנו בפרטים הבאים [הקדמת המשפט "וגם השמיד" וכן הגירסא "ומעצתו" הוא בכל אשכנו]: המשפט "ומַעְצָתוֹ קְלָאֲנִי וְלִכְד צָר הַמְבָצָר" נשמט וממילא המילים "ובסוגר הביאני" נצמדו למילים "וגם השמיד התמיד" ולא לאחר המשפט "וְלִכְד צָר הַמְבָצָר" ששם הם הרבה יותר מתקשרים שאחר שלכד צר את המבצר ממילא באו ישראל במסגר. והמילים "ומַעְצָתוֹ קְלָאֲנִי" שנשמטו וכן "ל חזרו באיזה שהוא שלב אך לא למקומם אחר "וגם השמיד התמיד", אלא לאחר המשפט "וְהוֹשֵׁם אֱלִיל בְּהִיכַל כְּלִיל". וברור שהנכון כלפנינו שלגבי התמיד שייך "ומַעְצָתוֹ" [ומעשותו] כלאני" והיינו מעשיית התמיד כלאני [=מנעני] האויב.
- 43 אשכנו נירנברג "מונחה".
- 44 נוסף באשכנו [והכוונה שמנחת התמיד הושבתה יחד עם קרבן התמיד] וליתא ברומניא ספרד מצרים צפ"א וארגוניה, וגם הוא קצת מאריך את קצב החרוזה וגם היה צריך להיות לפני "והושם אליל" סמוך להשבתת התמיד, וכנראה תוספת מאן דהו.
- 45 הת' בשוא נח [אף שהיא אחרי תנועה גדולה] כהרבה קדמונים, ואפשר שיש לנקד "וְדָתָךְ" כלשון חכמים.
- 46 [צר] בספרד המאוחר צונור "זר". אבל בספרד בדפו"י וכת"י וכן בפאס "צר" [ובספרד פרמה "צור" וכן ברומניא בהמ"ל רצפ"א גניזה] כמו כל המנהגים [ובארגוניה "באש צר"].
- 47 ודתך [צר] "ותורתך" רומניא כת"י פריס.
- 48 מָאֵד [הלא "צפ"א וזה לשיטתם שקטע זה הוא אחרי "משוש לבי" ואם כן צריך הקטע להתחיל באות ה' לצורך האקרוסטיכון.
- 49 אתחל [אזחל" ארגוניה.
- 50 מָאֵד אֶתְחַל / וְאֶתְחַלְחַל] באשכנו נירנברג "מאד עלו / עלי הלז /" ועיין לעיל הע' 27.
- 51 שְׂדֵי [צרי אשכנו נירנברג.
- 52 חֲשָׁפִי [דְּחָפִי אשכנו.
- 53 יתד במקום תנועה בשין. ובארגוניה ושפיפון ולפי"ז המשקל נוח יותר.
- 54 תנועה במקום יתד.
- 55 שְׁטַפְנִי [ספרד פרמה "שטפני", וכן בכל הסמוכים אך בראשון גם אצלו "חשפני" וזה מוכיח כשאר נוסחאות.
- 56 וְנִהַג] כן מנוקד ברומניא דפוס [וכן מדויק יותר והיינו שטיטוס ניהג בשבי את בני ארץ הצבי דהיינו ישראל], וְנִהַג רומניא כת"י פריס ובהמ"ל ספרד [גם בשני הכת"י הספרדיים] וארגוניה. מצרים "ו?בתו" במקום "ונהג".
- 57 יתד במקום תנועה.
- 58 תנועה במקום יתד. ובארגוניה "לארץ" ולפי"ז המשקל נוח.
- 59 "וגם" חסר ברומניא בהמ"ל.
- 60 צנפני [ספרד פרמה "צנפני", ועיין לעיל הע' 55. ובפאס "צפתני" והוגה כלפנינו.

וְעַתָּה חֲשֹׁן /, מְאוּרֵשׁ שֶׁשֶׁן⁶² /, לִידֵּי פָּרֶס⁶⁵ דְּחַפְנִי⁶⁶:⁶⁷
וְגַם צִיד / שְׁלַח יָד / וְהַצְפִּיר⁶⁸ וְהַשְׁעִיר⁷⁰ וְהַשְׁעִיר⁷¹. יוֹם גָּבַר הָאוֹיֵב וַתִּבְקַע הָעִיר:⁷³

⁷⁴ הוֹד [נ"א: מְשׁוֹשׁ] לְבִי⁷⁵ / וּמִשְׁגָּבִי⁷⁶ / הִלְעַד אֶ-פֶּךָ יַעֲשֶׂן.
(הֵלֵא תִרְאֶה / עַם⁷⁷ נִלְאָה / אֲשֶׁר הִשְׁחָר כְּמוֹ כְּבָשָׁן)⁷⁸.

- 61 וְנִהַג שָׁבִי, אֶרֶץ צָבִי, וְגַם כְּדוֹר צִנְפָּנִי חָסַר אֲשַׁכְנוּ.
62 רש"י ירמיהו כה, כו "ששך - הוא בכל בא"ת ב"ש" והיינו כשהגיעו הגולים לבבל הרגישו שעולם חשך בעדם.
63 וְעַתָּה חֲשֹׁן /, מְאוּרֵשׁ שֶׁשֶׁן /] כ"ה בארגוניה ובספרד ורומניא [ובצפ"א ורומניא ובספרד דפוס "יום חשך", ואינו נוח מצד המשקל, ובשלשת הכת"י הספרדים "ועת" וכן בפאס; בצפ"א נשתבש "ששך" ל"שמש"], "מאור חשך" / וְגַם שֶׁשֶׁן / באשכנז [ובאשכנז נירנברג נשתבש "וגם נשך", וברדליים במקום "וגם ששך" "מצול ששך", ובסדור עולת תמיד פרמישלא תרנ"ו הביאו נ"א "וגוי ששך"].
64 [לד] ביד צפ"א ורומניא כת"י פריס.
65 [פָּרֶס] "פריץ" צפ"א.
66 לִידֵּי פָּרֶס דְּחַפְנִי] כ"ה בספרד ורומניא וארגוניה וצפ"א, "כמו כְּדוֹר צִנְפָּנִי" אשכנז [באשכנז נירנברג "אשר במקום "כמו"], והוא שיבוש שכבר נכתב במשפט הקודם. | דחפני] בספרד פרמה דחפנתי ועיין לעיל הע' 55.
67 כל המשפט "ועת חשך - דחפני] חסר בפאס ובמקומו "צנפנתי הנפתי שתי פעמים טבעני" ובגליון הוגה כלפנינו.
68 וְגַם צִיד / שְׁלַח יָד /] כ"ה צפ"א רומניא כת"י פריס ובהמ"ל ואשכנז נירנברג. וכע"ז באשכנז כיום "וְהַצְפִּיר / שְׁלַח יָד /". וְשְׁלַח יָד / איש ציד / ספרד ורומניא דפוס וארגוניה. ולכל הנוסחאות במילה השלישית יש תנועה במקום יתד.
69 וְהַצְפִּיר] כ"ה בצפ"א רומניא וספרד נאפולי, הַצְפִּיר ארגוניה ואשכנז נירנברג וספרד בהמ"ל וגניזה [ובספרד פרמה מוטושטש].
70 מליצה ע"פ דניאל ח כא "והצפיר השעיר מלך יון" והפייטן הוסיף ו' ולפי"ז המשמעות "והצפיר" = יון, "והשעיר" = אדום.
71 וְהַצְפִּיר וְהַשְׁעִיר] כ"ה ברומניא ובספרד כת"י [ושם "הצפיר" עיין לעיל] ונאפולי, בספרד ונציא רפ"ד מסורס ומשובש "והצפיר והשפיר" [=וְהַשְׁעִיר וְהַצְפִּיר] וזה משום שצ' ס' וש' מבטאם אחד בפייהם. והסדר הנכון כרומניא ונאפולי וכמוכרח מהחרוז.
72 וְשְׁלַח יָד / איש ציד / וְהַצְפִּיר וְהַשְׁעִיר] בספרד המאוחר צונזר כל המשפט ובמקומו "אֶלְלִנִּי, הֶמְמָנִי, וְקִינָה עָלֵי זֹאת אָעִיר". וכן הוגה בגליון כת"י בהמ"ל.
73 כל הבית הזה מ"מאד אתחל" בצפ"א נמצא אחרי הבית הבא "הוד לבי-המבעה והמבעיר".
74 ברפ"ד נוסף "יום" אך הוא סימן שצריך להוסיף "יום גבר" בסוף החרוז הקודם ובטעות הדפיסוהו באותו גודל של הפיוט [שלא כסוף הבית הקודם שם]
75 הוֹד לְבִי] כ"ה באשכנז, "הִלְעַד בִּי" ספרד ורומניא בהמ"ל, ונוסח זה מאוחר הוא כאשר יעיד כפל "הלעד" שהוא דבר זר, ואף שהמשקל יתר טוב כספרד צ"ל שהוא תנועה במקום יתד, ועיין בהע' הבאה. בצפ"א וארגוניה ורומניא כת"י פריס "מְשׁוֹשׁ לְבִי" וכן נח המשקל אך מוכרחים להתחיל באות ה' מפני האקרוסטיכון 'שלמה'. רומניא דפוס "הא מְשׁוֹשׁ לְבִי" והיינו הרי לך מְשׁוֹשׁ לְבִי מצבי בגלותי, והוסיפו תיבת "הא" לצורך האקרוסטיכון, אך אין זה מסתדר כלל עם המשקל שיש כאן ד' תנועות במקום ג'.
76 כ"ה בו' באשכנז וברומניא, ובספרד "משגבי" והמשקל נח יותר באשכנז ורומניא, אלא שכיון שהשתבשו בספרד במילה הקודמת הוכרחו למחוק הו'. אך מעניין שגם בארגוניה "משגבי".
77 תנועה במקום יתד.
78 הֵלֵא תִרְאֶה עַם נִלְאָה אֲשֶׁר הִשְׁחָר כְּמוֹ כְּבָשָׁן] כל המשפט חסר בספרד ורומניא וצפ"א וארגוניה, ונמצא רק באשכנז [ובסדור רדערהיים תרנ"ה הוא בסוגריים] אך הוא מתאימו בתבניתו ומשקלו לשיר, וכנראה אחד

גְּדוֹר פְּרָצִי⁷⁹ / בְּכֵן פְּרָצִי⁸⁰ /⁸¹ . / וּמַחְדָּק⁸² [נ"א וּמַחְדָּק] לְקוּט שׁוּשָׁן⁸⁴ .
 בְּנֵה בֵּית זָבוּל⁸⁵ / וְהָשֵׁב⁸⁶ גְּבוּל⁸⁷ . / הַפְּרָמֶל וְהַפְּשָׁן⁸⁸ .
 וְעֵין⁸⁹ פֶּקֶח⁹⁰ / וְנֶקֶם קַח / מֵאֶצֶר⁹¹ וּמִדִּישָׁן⁹² .

שְׁפוּט אֵלִם⁹³ וְאֵז יִשְׁלֵם הַמִּבְעָה וְהַמְּבָעִיר. | יוֹם גָּבֵר הָאוֹיֵב וְתִבְקַע הָעִיר (אשכנז צפ"א ורומניא דפוס ובהמ"ל וספרד נאפולי): שְׁפוּט אֵלִם וְאֵז יִשְׁלֵם הַמִּבְעָה וְהַמְּבָעִיר (ספרד ונציא ופרמה ופאס ורומניא כת"י פריס).⁹⁴

מחכמי אשכנז הוסיף משפט זה המתאים לפיוט.

- 79 פרצין פרץ רומניא. אך ברור שהעיקר כרוב מוחלט של הנוסחאות, ודלא כנדפס בספר שירי שלמה בן גבירול.
 80 פרצין פרץ רומניא.
 81 גְּדוֹר פְּרָצִי / בְּכֵן פְּרָצִי "שמחני / והעלני" / אשכנז נירנברג.
 82 וּמַחְדָּק מחדק אשכנז נירנברג.
 83 וּמַחְדָּק כ"ה בספרד ואשכנז וארגוניה וצפ"א גניזה, וּמַחְדָּק רומניא וצפ"א פרמה. ויש לבאר הגירסא הראשונה ע"פ ילקוט שמעוני תורה פרשת כי תשא רמז שפו: "רבי יעקב פתח דרך עצל כמשוכת חדק (משלי טו, יט) זה עשו הרשע" וזהו כוונת הפייטן שילקוט הקב"ה את עם ישראל שנמשלו לשושנים מבין ארצות עשיו שגלה אליהם. וגירסת רומניא וצפ"א יש לבאר שמבקש ללקוט את עם ישראל מבין החוחים = הקוצים שהם אומות העולם הרשעים ע"פ הפסוק (שיר השירים ב, ב) "כשושנה בין החוחים כן רעיתי בין הבנות".
 84 בספרד כל המשפט "גדור פרצי" אחרי המשפט הבא "בנה בית", אבל ברומניא אשכנז וארגוניה וצפ"א כלמלעלה וכן בספרד גניזה ופאס, וכן נח יותר לסמוך "נקם קח" ל"שפוט אלם" ששניהם מדברים בעונש האומות המצרות לישראל.
 85 יתד במקום תנועה.
 86 וְהָשֵׁב כ"ה ספרד וארגוניה ורומניא וצפ"א. לְהָשִׁיב אשכנז.
 87 יתד במקום תנועה.
 88 בארגוניה וגליון פאס נוסף "והקריבה / והשיבה / שבות [בפאס "שנת"] עניים להחפישן". והוא מתאימו בתבניתו ומשקלו לשיר, וכנראה אחד מחכמי ארגוניה הוסיף משפט זה המתאים לפיוט. וביאור "להחפישן" היינו לעשותם חופשיים מעול הגויים.
 89 וְעֵין כ"ה בארגוניה אשכנז היום צפ"א ורומניא כת"י פריס, "עין" ספרד רומניא דפוס ואשכנז נירנברג, והמשקל נוטה יותר לנוסח "ועין".
 90 יתד במקום תנועה.
 91 תנועה במקום יתד.
 92 בספרד המאוחר צונזר כל המשפט ובמקומו: "עין פֶּקֶח, תִּפְלְתִי קַח, כְּמוֹ חֶלֶב הַמֶּדֶשָׁן". וכן הוגה בגי' הכת"י הספרדי בהמ"ל.
 93 אֵלִם כ"ה האל"ף בחיריק באשכנז וספרד כיום ונאפולי ורומניא כת"י פריס, בארגוניה וברומניא דפוס וספרד רפ"ד אֵלִם, ובאשכנז נירנברג בשני סגולים [בצפ"א אין כלל ניקוד].
 94 בצפ"א נוסף בסוף עוד בית [שאינו מתאים ככל למשקל ולחרוזים] וזה לשונו:
 וגם הובקעה העיר בשמי על לב יסעיר.
 ושלח אדום באש הדום והחריש צור ואן מגעיר.
 איה משפט צויתה מתי יחיש ויעיד שלם ישלם המבעיר ורב יעבוד צעיר.

מסקנות חשובות

בפתח המאמר הצבנו שאלה מה יותר מקורי הנוסח הספרדי כיום או הנוסח האשכנזי. ולאור כל האמור התשובה היא ששניהם לא מקוריים. הנוסח בדפוס הספרדים המאוחרים השתבש הרבה ע"י הצנזורה [ב"ד בבל וְשֶׁר הָעִיר" במקום "ב"ד בַּבֶּל וְגַם שְׁעִיר" ע"ן פֶּקַח תְּפִלָּתִי קַח, כְּמוֹ חֶלֶב הַמִּדְּשָׁן", במקום "וְעֵין פֶּקַח וְנֶקֶם קַח מֵאֶצֶר וּמִדִּישָׁן" "אֶכְלָנִי, הַמָּמְנִי, וְקִינָה עָלֵי זֹאת אֶעִיר" במקום "וְשָׁלַח יָד אִישׁ צֵיד וְהִצְפִּיר וְהִשְׁעִיר" וכן כל "צר" נהפך "לזר"]. והגיע לתימן כבר מצונזר.

אבל בנוסח ספרד הקדום אין כמעט נוסח שניתן להצביע עליו בבירור כשיבוש או כתוספת מאוחרת [מלבד "הלעד בי משגבי הלעד אפך יעשן" עיין הע' 75. וכן היפוך סדר המשפטים בבית האחרון עיין הע' 84. וראה עוד הע' 68 שרוב המקורות שם דלא כספרד] ובאמת אין בכך כל פלא שכן פזמון זה נתחבר בידי פייטן ספרדי ולכך נשמר הכי טוב בספרד הקדומה.

נוסח האשכנזים היום (וליתר דיוק נוסח פולין) זהה כמעט לחלוטין לכת"י נירנברג שנכתב בשנת ה"א צ"א (שגם הוא מייצג את נוסח אוסטרייך-פולין), ונמצא שם כל השיבושים הנמצאים כיום בנוסח אשכנז כגון "חֲמֵשׁ פְּזוֹנִי" במקום "חֲמֵשׁ קְרָאוֹנִי" "ומעצתו כלאני" במקום "ומעשותו כלאני" "מֵאוֹר חֶשֶׁן וְגַם שֶׁשֶׁן כְּמוֹ פְּדוֹר צִנְפָּנִי". במקום "וְנִהַג שְׂבִי, אָרֶץ צְבִי, וְגַם פְּדוֹר צִנְפָּנִי וְעַת חֶשֶׁן, מֵאוֹר שֶׁשֶׁן, לֵיד פֶּרֶס" ועוד], וכן נמצאים בו ההוספות המיוחדות לנוסח אשכנז ["וְהַמְנִחָה הוֹנָחָה" "הָלֹא תִרְאֶה עִם נִלְאָה אֲשֶׁר הִשְׁחַר כְּמוֹ כְּבֹשֶׁן"], ולכן נראה שכך היה במקור הראשון שהגיע לאשכנז, והם שמרוהו בדייקנות ראויה לציון. [ורק שיבוש אחד קטן נראה שנוצר באשכנז. שבאשכנז כיום: "וְהִצְיָד / שָׁלַח יָד /" ואילו באשכנז נירנברג: "וְגַם צֵיד / שָׁלַח יָד /" כמו בשאר מקורות].

ולגבי מה שחסר בנוסח אשכנז המשפט "מולך צור, בָּלֵב עֲצוֹר, הֶמְיֵת מַעֲיו יִסְעִיר", יש לנוסח אשכנז חברים, שכן חסר לגמרי גם ברומניא כת"י פריס, ובארגוניה במקומו: "מצפון השפיפון קינות לבי הסעיר", ובמצרים במקומו "מוגרת ונוגרת וחמתו בי העיר". אך גם לנוסח השני יש מקורות מהימנים שכ"ה בספרד צפ"א ורומניא דפוס ובהמ"ל, ועוד שלכאורה האקרוסטיכון מוכיח כן שכן בהרבה מפיוטי רשב"ג יש רמז לשמו 'שלמה' בראשי שורות הבית הראשון. אך מסתבר שכאן הוא תוספת איזה מתלמידיו לרמוז את שמו כי לא מסתבר שישמט בארבע עדות שונות.

ולגבי "הוד לבי ומשגבי" נראה שרק נוסח אשכנז שומר על הנוסח המקורי, עיין הע' 75. עוד מסקנא חשובה שבדפוס רומניא שינו הרבה מסברא ועל פי המשקל. שכן בשני הכת"י שלהם הגירסא "לך הומה זה כמה ויתחנן כבן צעיר", ויש כאן עירוב לשונות הווה ועתיד, וברומניא דפוס תיקנו "לך הומה זה כמה ומתחנן כבן צעיר", אבל באמת הטעות היא בתיבת "הומה" שבכל שאר הנוסחאות "יהמה". וכן תיקנו ברומניא דפוס "למולך צור" שיתאים למשקל, ואילו בשני הכת"י של רומניא "מולך" כמו כל שאר הנוסחאות. וכן הוסיפו "הא משוש

לבי" לתקן האקרוסטיכון וכן הנוסח ה"מתוקן" "עֲלֵי רֶגֶל" נמצא רק ברומניא דפוס, אבל בשני הכת"י של רומניא "ועל רגל" כשאר עדות. וכמו כן במקום אחד הגיהו ברומניא דפוס ע"פ מנהג ספרד ראה הע' 68.

בנוסח צפ"א הרגיש מאן דהו שהאקרוסטיכון פגום בבית האחרון, שהרי בנוסחם הוא מתחיל "משוש לבי" במקום להתחיל באות ה', ולכן שינה סדר הבתים והקדים בית ד לבית ג, והגיה בבית ג "הלא אתחל" במקום "מאד אתחל".

אוצר החכמה
13758

אוצר החכמה
13758